

GRUNDTVIG OG ERHVERVSSKOLEN

AF HANS HENRIK HJERMITSLEV

I denne artikel præsenteres den første systematiske undersøgelse af den grundtvigske indflydelse på de danske erhvervsskoler fra 1860'erne og frem til i dag. Undersøgelsen er baseret på et omfattende kildemateriale og vurderer på den baggrund, i hvor høj grad landbrugsskolerne, husholdningsskolerne, håndværkerskolerne, de tekniske skoler og handelsskolerne var præget af grundtvigske aktører og en grundtvigsk pædagogisk praksis.

Mens det er velkendt, at N.F.S. Grundtvigs skoletanker fik indflydelse på friskoler, efterskoler og højskoler, stiller sagen sig anderledes, når det drejer sig om erhvervsskoler. Umiddelbart synes der at være et modsætningsforhold mellem Grundtvigs idé om historisk-poetisk dannelse og erhvervsskolernes ambition om faguddannelse. Sagen er imidlertid ikke så ligetil. Grundtvig var nemlig ikke afvisende over for værdien af praktisk uddannelse, og han satte selv to af sine sønner i lære som henholdsvis bogtrykker og snedker. Idealet for Grundtvig var, at de unge efter konfirmationen kom ud at arbejde og fik en praktisk uddannelse og derefter kom på højskole, når de var modne til det. Hans aversion mod den 'sorte skole' var således ikke rettet mod erhvervsuddannelse, men mod almueskolen og i særdeleshed latinskolen, som han mente forkvaklede de unge med verdensfjern 'drengvidenskabelighed' uden forbindelse til det praktiske livs krav.¹

Grundtvigs anerkendelse af betydningen af erhvervsuddannelse kom også til udtryk i hans højskoleskrifter. I *Lykønskning til Danmark med Det Danske Dummerhoved og Den Danske Højskole* fra 1847 anbefalede Grundtvig således at medtænke praktisk uddannelse som et supplement til den historisk-poetiske oplysning på de kommende højskoler:

"At man ved Siden ad den Danske Højskole drev en Avlsgaard udmærket godt, det vilde vistnok baade være fornøieligt og gavnligt, og hvis Højskolen var omringet af Værksteder, hvor alle Haandvær-

1 Korsgaard 2010; Hjerimitslev 2010; Walstad 2010. Grundtvigs skoleskrifter er tilgængelige på Grundtvigs Værker (grundtvigsværker.dk) og i Bugge 1968. Tak til Maria Louise Odgaard Møller, Harry Haue og de to anonyme fagfællebedømmere for nyttige kommentarer til tidligere versioner af denne artikel.

*ker dreves udmærket godt, da vilde baade Fornøielsen og Gavnligheden være udmærket stor”.*²

Anerkendelsen af det praktiske livs værdi og den erhvervsfaglige uddannelses betydning genspejlede sig i holdningen hos Grundtvigs arvtagere, der førte hans skoletanker ud i livet, og de henviste gerne til ovenstående citat for at legitimere dette. På højskolerne fyldte erhvervsrettede fag omtrent det kvarte af skemaet. Disse var særligt teoretiske landbrugsfag, husholdningsfag og håndværksfag med direkte relevans for målgruppen af unge mænd og kvinder fra landet. Ud over livsoplysning, folkelig oplysning og historisk-poetisk dannelse fik eleverne således en god del nyttig viden med sig hjem fra højskolen. En viden, der kunne bruges i deres fremtidige virke som landmænd, håndværkere eller husmødre. Med andre ord tilbød højskolerne både dannelse for livet og uddannelse for erhvervslevet. Imidlertid var det afgørende for Grundtvig og hans arvtagere, at det var dannelsen, der spillede førsteviolin. Det var det, der adskilte højskolen fra fagskolen.³

Højskolerne kunne derfor slet ikke tilfredsstille det store behov for erhvervsuddannelse, der dukkede op i anden halvdel af 1800-tallet. Heller ikke selv om mange højskoler etablerede faglige afdelinger og aflæggere såsom landbrugsskoler, håndværkerskoler og husholdningsskoler. Disse skoler blev nemlig fortrinsvis frekventeret af unge fra landet, mens de unge fra byerne søgte uddannelsesmuligheder inden for bygrænsen. Derfor skød en lang række andre skoler op møntet på ungdommens erhvervsuddannelse. Det drejede sig først og fremmest om tekniske skoler og handelsskoler. Disse skoler vil sammen med landbrugsskoler, håndværkerskoler og husholdningsskoler være udgangspunktet for denne artikel, hvori det vurderes, i hvor høj grad de hver især var præget af Grundtvigs skoletanker. Hermed anlægger artiklen også et komparativt perspektiv, da de forskellige skoleformer løbende sammenlignes med hinanden ud fra deres grad af grundtvigsk påvirkning, som vurderes gennem en analyse, der fokuserer på skolerne 1) selvforståelse, det vil sige, om de enkelte skoler opfattede sig som grundtvigske; 2) vokabular, det vil sige om skolerne i deres selvbeskrivelser benyttede grundtvigske nøglebegreber såsom livsoplysning, historisk-poetisk dannelse og levende vekselvirkning; 3) praksis, det vil sige, om hverdagen var præget af grundtvigske praksisformer såsom foredrag, fællessang, hjemlighed og eksamensfrihed og 4) netværk, det vil sige, om skolerne forstandere og lærere var tilknyttet grundtvigske netværk gennem deres uddannelse eller virke. Analysen

2 Grundtvig 1847: 254.

3 Hjermitsev 2018.

vil desuden inkludere skolernes lovgivning, fagudbud og lærebøger.⁴ Som kilder til at finde oplysning om alt dette er benyttet jubilæumsskrifter for nationale skoleforeninger og for udvalgte skoler, udvalgte årgange af skoleforeningernes medlemsblade samt den hidtidige forskning i skolernes historie, der kun for landbrugsskolernes, husholdningsskolernes og håndværkerskolernes vedkommende har berørt den grundtvigske virkningshistorie.⁵ Nyere forskning i husholdningsskolernes historie anlægger et moderniserings-, køns- og klasseperspektiv og kommer ikke ind på grundtvigianismens betydning for husholdningsskolerne.⁶ Grundtvigianismen er også fraværende inden for forskningen i de tekniske skoler og handelsskolerne. Her er fokus typisk på lavsystemet indtil indførelsen af næringsfrihed i 1857 og på lærlingelovene af 1889 og 1956, mens den mellemliggende periode, hvor de grundtvigske håndværkerskoler, der ofte også var statsanerkendte som tekniske skoler, blomstrede, er underbelyst.⁷ Hovedvægten i artiklen vil ligge på den tidlige historie fra 1860'erne til 1970'erne, men de seneste årtiers udvikling vil også blive berørt.

ERHVERVSSKOLERNE I UDDANNELSESLANDSKABET OMKRING ÅR 1900

Ved indgangen til 1900-tallet var det kun et fåtal af børnene, der fik en uddannelse ud over de lovpligtige syv års undervisning. Efter konfirmationen kom langt de fleste børn således ud at arbejde i landbrug, husholdning, handel, håndværk og industri, hvor de modtog en praktisk oplæring. Omkring 95% af befolkningen havde kun folkeskolen eller friskolen som ballast, mens de sidste 5% typisk havde taget en eksamen på gymnasier, realskoler, tekniske skoler eller handelsskoler i byerne. Det hørte således til undtagelsen, at børn fik en ungdomsuddannelse, særligt på landet, hvor det til gengæld var normalt, at den konfirmerede ungdom deltog i fortsættelses-, efter- eller aftenskole, og at de unge kom på højskole, når de var fyldt 18 år. Antallet af skoler vidner om denne situation. I 1900 var der omtrent 4.200 grundskoler, hvoraf 250 var friskoler og 150 realskoler, mens der kun eksisterede 19 gymnasier, 57 handelsskoler, 111 tekniske skoler, 14 landbrugsskoler og 2 husholdningsskoler. Hundrede år senere var situationen helt anderledes. Der var nu ni års undervisningspligt, og omkring 85% havde fuldført

4 Den metodologiske tilgang er inspireret af den virkningshistoriske analyse af Grundtvigs og grundtvigianismens indflydelse på de danske seminarier fra 1840 til 1920 i Hjerimitslev 2020.

5 Bjørn 1968; Nedergaard 1997; Korsgaard 2010; Hjerimitslev 2007; 2010; 2018.

6 Andersen & Rasmussen 2020.

7 Rasmussen 1969; Lampe 1970; Hansen 1995; 1998; Frandsen 2000; Juul 2013; 2016.

en ungdomsuddannelse. Omtrent 50% havde nu en gymnasial uddannelse, mens 35 % havde en erhvervsuddannelse.⁸

Erhvervsuddannelserne voksede frem i det små fra 1860'erne, men blev først et udbredt valg for ungdommen i løbet af 1900-tallet, hvor det kulminerede med 344 tekniske skoler i 1950 og 217 handelsskoler, 32 landbrugsskoler og 36 husholdningsskoler i 1960.⁹ Som et særkende for Danmark udsprang alle disse skoler af det private initiativ i civilsamfundet og var ikke som i f.eks. Sverige og Tyskland for flertallets vedkommende oprettet af kommuner og staten.

For at forstå udviklingen af erhvervsuddannelserne vil det kulturelle og uddannelsesmæssige skel mellem land og by indtil 1960'erne og de strukturelle ændringer af samfundet i form af urbanisering og uddannelsesekspllosionen fra 1960'erne og frem blive inddraget i analysen. Som i samfundet og kulturen generelt var 1960'erne et skelsættende årti inden for uddannelsessystemet.

Det er værd at bemærke, at fællesbetegnelsen 'erhvervsuddannelser' for de analyserede skoleformer er en analytisk kategorisering og ikke nødvendigvis flugter med aktørernes egen forståelse af de enkelte uddannelser. Indtil indførelsen af vekseluddannelsessystemet og udfasningen af aftenundervisning med lærlingeloven af 1956 blev de tekniske skoler og handelsskolerne således benævnt lærlingeuddannelser, mens landbrugsskolerne og husholdningsskolerne ikke uddannede til et erhvervsarbejde, men til et fremtidigt virke som selvstændige landmænd og husmødre, der kulturelt og politisk var langt fra lønarbejderne.

Imidlertid giver det god mening i en kortlægning af den grundtvigske indflydelse på skole og uddannelse i Danmark at koble skolerne sammen, da de alle havde det til fælles, at de havde som primært formål at tilbyde praktiske kvalifikationer til arbejdslivet i modsætning til grundskoler, højskoler og gymnasier, hvor elementære kundskaber og færdigheder samt dannelse havde forrang. En samlet analyse giver desuden mulighed for et komparativt perspektiv, der har blik for de forskellige kulturelle og samfundsmæssige strømninger, der lå til grund for de enkelte skoleformer. Dermed bliver historien om erhvervsuddannelserne en del af en større historie om skabelsen af det moderne Danmark i spændingsfeltet mellem land og by.

LANDBRUGSSKOLER

Det er gentagne gange påvist, at landbrugsskolen udsprang som en særlig gren af den grundtvigske højskolebevægelse og er som sådan den erhvervsskole, der er mest påvirket af de grundtvigske skoletanker. Landbrugsskolen blev af pionerer-

8 Undervisningsministeriet 1998: 5-17.

9 Undervisningsministeriet 1998: 12.

ne fra 1860'erne til 1880'erne opfattet som en videreudvikling af den landbrugsundervisning, der siden 1840'erne havde fundet sted på højskolerne. Med moderniseringen af landbruget og særligt i forbindelse med omlægningen fra korn til smør og flæsk i 1880'erne blev det nødvendigt med fagskoler for de kommende landmænd, da den nødvendige faglige undervisning, der var teoretisk, da eleverne i forvejen havde praktisk erfaring, ikke kunne rummes på et fem måneders højskoleophold.¹⁰

Nok havde der været forskellige former for landbrugsskoler tidligere, men det var først med grundtvigianeren Jørgen C. la Cours oprettelse af Lyngby Landboskole i 1867, at den model, der kom til at kendetegne dansk landbrugsuddannelse, blev stadfæstet. La Cour ønskede at kombinere de grundtvigske højskolars historisk-poetiske dannelse med faglig uddannelse og henviste til Grundtvig for at legitimere dette:

“Da Grundtvig slog til lyd for *højskolen i Soer*, henviste han til den dansk-historiske oplysning som det centrale, men han pegede selv på, at der til det egentlige store hus måtte blive tilbygninger, i hvilke vejledning i borgerlig dont og virksomhed kunne gå for sig. Den danske landboskole er en sådan sidefløj.”¹¹

La Cours oprindelige ambition om at etablere en kombineret højskole og landbrugsskole, hvor der både var historiske og litterære dannelsesfag og landbrugsfag, led dog skibbrud på grund af forbehold hos både grundtvigske højskolefolk, der frygtede, at den faglige uddannelse ville overskygge den historisk-poetiske dannelse, og hos de forældre og elever, der skulle betale opholdet, som var tænkt som et højskoleophold efterfulgt af 10 måneders landbrugsuddannelse.¹² Med oprettelsen af de næste grundtvigske landbrugsskoler i Tune i 1871, Ladelund i 1879 og på Christen Kolds gamle højskole i Dalum i 1886 blev kutymen derfor, at landbrugsskolerne blev rene fagskoler, men med en atmosfære og et livssyn, der var i tråd med de grundtvigske højskolars. Landbrugsskolerne var således eksamensfri kostskoler for unge over 18 år, hvor dagen begyndte med morgenandagt og fællessang, og hvor hjemlighed og samværet mellem lærere og elever blev vægтет højt. Undervisningsmetoden var også som på højskolerne hovedsageligt det levende ord i form af foredrag. De handlede mest om landbrugsfaglige emner, men blev til tider suppleret med historiske og litterære foredrag i tråd med den

10 Vedel, Borup & Nørgaard 1939; Overgaard 1944; Bjørn 1968; Dyrbye 1969; Kjær 2003; Hjerimitslev 2010; 2018.

11 La Cour i Bjørn 1968: 99.

12 Bjørn 1968; Hjerimitslev 2007.

De grundtvigske højskoler og landbrugsskoler spillede en afgørende rolle i forbindelse med omlægningen af dansk landbrug fra vegetabilsk til animalsk produktion i 1880'erne. På skolerne kunne eleverne få del i den nyeste landbrugsvidenskabelige viden, som de kunne udnytte, når de kom hjem til gården og sognet. Landbrugsskolerne i Tune, Dalum og Ladelund uddannede fra 1880'erne mejerister til de nye andelsmejerier, der skød op over hele landet. På billedet ses Grevinge Andelsmejeri kort efter opførelsen i 1916. Mejeriet var tegnet af arkitekten Ivar Bentsen, der var leder af håndværkerskolen ved Vallekilde Højskole fra 1907 og i 1915 rejste Bygmesterskolen i Holbæk. Bygmesterskolen blev et centrum for udbredelsen af de arkitektoniske idealer fra foreningen Bedre Byggeskik, der havde tætte forbindelser til grundtvigske kredse (fotografisk postkort af Søren Bay Asnæs, Odsherred Lokalkiv).

grundtvigske højskoleideologi. Mange skoler havde også almene fag og gymnastik på programmet som på højskolerne. Det blev desuden anbefalet, at eleverne, der hovedsageligt kom fra gårdmandshjem, havde forberedt sig til landbrugsskolen med et forudgående højskoleophold. Begge dele foregik som regel i løbet af fem måneder om vinteren, så de unge mænd kunne komme hjem til gårdene til den travle tid om sommeren. Den tætte forbindelse mellem landbrugsskoler og højskoler blev yderligere bekræftet ved, at mange af lærerne havde et ophold på den førende grundtvigske højskole i Askov og et hverv som højskolelærer med i bagagen sammen med en uddannelse fra Landbohøjskolen. Højskolerne og landbrugs-

skolerne stiftede også sammen Foreningen for Højskoler og Landbrugsskoler i 1891 og blev underlagt samme tilskudslov i 1892.¹³

I forhold til de i indledningen opstillede kriterier for en grundtvigsk påvirkning af skolerne, nemlig forstandernes og lærernes selvforståelse, vokabular, praksis og netværk, viser en analyse af de eksisterende landbrugsskoler i 1960, hvor antallet kulminerede med 32, at 25 af disse kan defineres som grundtvigske, mens to havde tilknytning til Indre Mission.¹⁴ Det er således tydeligt, at langt de fleste landbrugsskoler opfattede sig som 'stående på folkehøjskolens grund' eller som 'børn af folkehøjskolen', og det er klart, at det var den grundtvigske variant af folkehøjskolen, der var tale om, da vægten blev lagt på at skabe en atmosfære, ånd og tone som på de grundtvigske højskoler. Dette søgtes opnået gennem fællesang, almene foredrag, samvær mellem lærere og elever og gennem et formål, der ikke alene indbefattede faglig uddannelse, men også menneskelig og personlig udvikling.¹⁵ Til forskel herfra lagde de missionske landbrugsskoler vægt på bibeltimer og kristelige foredrag som et supplement til den faglige undervisning.¹⁶

Imidlertid ændredes meget i løbet af 1960'erne, hvor den traditionelle grundtvigske og missionske landbokultur med højskoler og landbrugsskoler tabte voldsomt terræn. De unge flyttede til byerne, og langt færre unge søgte arbejde i landbruget, der nu var blevet mekaniseret. Imidlertid betød det ikke en nedgang i antallet af elever på landbrugsskolerne, for mens det kun var 1/10 af landmændene, der havde en landbrugsuddannelse i 1900 og 1/3 i 1950, så steg det til 95% i 1960'erne. Men udfordringer var der, for i takt med urbaniseringen ændrede de gamle alliancepartnere på folkehøjskolerne sig også afgørende. Det var nu hovedsageligt unge fra byerne, der kom på højskole, og de efterspurgte ikke agerdyrkningslære og historisk-poetiske foredrag. Foredragssalene blev derfor omdannet til teatersale, og det levende ord blev erstattet af kropssprog og kreative udtryksformer. Landbrugsskolerne og højskolerne voksede fra hinanden. Mens det omkring 1900 var halvdelen og i første halvdel af 1960'erne 27,4% af landbrugsskoleleverne, der havde gået på højskole, var det kun 4,2% i 1980'erne, hvor næsten

13 Hjermitsev 2007; 2010.

14 Dyrbye 1969, Jespersen 1986; Kjær 2003; Jensen 1954; Kofoed-Dam & Busk 1989; Jørgensen 1992; Frandsen 2003; Quiding 2008; Div. 1946; 1971. En del af skolerne fungerede fra 1870'erne til 1960'erne som skiftevis landbrugsskoler, husmandsskoler, husholdningsskoler og højskoler. De grundtvigske prægede landbrugsskoler var Lyngby, Tune, Ladelund, Dalum, Malling, Kærehave, Høng, Borris, Korinth, Asmildkloster, Fyns Stifts Husmandsskole, Høng Husmandsskole, Nordsjællands, Sydsjællands, St. Restrup, Vejlbj, Gråsten, Vinding, Langelands, Lægaard, Nordjyllands, Riber Kjærgaard, Kalø, Byholm og Landboskolen ved Middelfart. De missionske var Haslev og Hammerum.

15 Dyrbye 1969, Jespersen 1986; Kjær 2003; Kofoed-Dam, H & G. Busk 1989; Jørgensen 1992; Frandsen 2003; Quiding 2008; Div. 1946; 1971.

16 Jensen 1954; Dyrbye 1969, Kjær 2003.

alle til gengæld havde gået i 9. klasse, modsat tidligere, hvor de fleste kom ud at arbejde i landbruget efter 7. klasse. Samtidig skete der også ændringer af praksis på landbrugsskolerne fra 1960'erne. Foredrag blev afløst af holdundervisning og gruppearbejde, og som Knud V.J. Jespersen rammende påpeger om Dalum Landbrugsskole, var forstander Jørgen Petersens gamle høresal nu ikke længere skolens hjerte, men et monument over en svunden tid. Jespersens konklusion er derfor, at "Skolen på folkehøjskolens grund afgik [...] ved en stille død senest i løbet af 1960'erne."¹⁷

Denne nekrolog skal dog tages med et vist forbehold. For det første fordi landbrugsskolerne med højskoleloven af 1970 stadig var underlagt den samme lov om frie kostskoler som højskoler, efterskoler og husholdningsskoler og derfor fungerede som eksamensfrie kostskoler, og for det andet fordi skolerne på trods af, at Foreningen af danske Landbrugslærere løsrev sig fra Foreningen for Højskoler i 1971, insisterede på at forblive eksamensfrie og afviste at blive underlagt de statslige erhvervsuddannelser gennem efg-loven i 1970'erne. Grundtvig og Kold var også fortsat ideologiske pejlemærker på mange skoler, og praksis bar præg af grundtvigske skoletanker i form af morgensamling, fællessang og samvær mellem lærere og elever med forstanderparret som ledere af henholdsvis skole og husholdning. Modsat lærlinguddannelserne var eleverne også voksne mennesker med praktisk erfaring. Derfor kunne uddannelsen på landbrugsskolen være rent teoretisk og gennemføres på 5-6 måneder eller 9 måneder, hvis man tog kontrol-assistenteksamen eller driftslederuddannelse. Med lov om landbrugsuddannelse fra 1970 blev der dog mulighed for en forskole for unge under 18 år inden den praktiske oplæring i landbruget, men landbrugsskolerne modsatte sig standardiserede og statskontrollerede prøver og nøjedes i samarbejde med landbrugets organisationer med at udstede et grønt bevis med få karakterer. Det var først så sent som i 1991, at landbrugsskolerne formelt blev fuldstændigt løsrevet fra de frie skoler, da de flyttede fra Kulturministeriet og den fælles tilskudslov med højskoler, husholdningsskoler og efterskoler over til Undervisningsministeriet. Landbrugsuddannelsen blev med virkning fra 1992 officielt en erhvervsuddannelse med statskontrolleret eksamen og censorkorps, men muligheden for kostskole blev opretholdt, og det benyttede langt de fleste af eleverne sig stadig af i 2003, særligt på de første moduler af den nye uddannelse, der til landbrugsskolernes glæde ikke blev samordnet med de statslige erhvervsuddannelser på tekniske skoler og handelsskoler (EUD), som landbrugsskolens venstrefolk som børn af de frie skoler forholdt sig skeptiske til. På dette tidspunkt blev det dog også lovligt, at forstanderen ikke boede på skolen. Det blev nu normalt med vagtlærere,

17 Jespersen 1986: 139; Hjermitsev 2018.

som det også blev det på andre kostskoler. Imidlertid var kostskoleformen og de ofte traditionsrige bygninger med deres særlige atmosfære et bevis på den grundtvigske indflydelse på landbrugsskolerne, som der stadig eksisterede 11 af i 2022, og som dermed adskilte sig fra de andre erhvervsuddannelser på tekniske skoler og handelsskoler.¹⁸

HUSHOLDNINGSSKOLER

Ligesom landbrugsskolen var husholdningsskolen vokset ud af den landbokultur, der dominerede i Danmark til omkring 1960. Mens mændene kunne uddanne sig som landmænd på landbrugsskolerne, kunne kvinderne uddanne sig som landhusmødre på husholdningsskolerne. Gennem skolerne – og gennem landboforeningernes omfattende udgivelses- og kursusvirksomhed – blev der således skabt en professionalisering og videnskabeliggørelse af landbefolkningens virke, der betød en modernisering af både landbrug og husholdning til gavn for særligt landbefolkningens velstand, velfærd og sundhed. Husholdningsskolerne begyndte i det små som mejeri- og husholdningsfag og derefter som husholdningsafdelinger på de tre måneders sommerhøjskoler for kvinder, der i tråd med Grundtvigs ønske om folkeoplysning for såvel mænd som kvinder blev normen på højskolerne fra 1860'erne.¹⁹

Initiativtagerne til selvstændige husholdningsskoler var formanden for Dansk Kvindesamfund Jutta Bojsen-Møller, og hendes kolleger på Sorø Højskole, Eline Eriksen og Magdalene Lauridsen. De ønskede, at husholdningsskolen skulle være en del af højskolen, men det modsatte forstanderen, Kristen Bjerre, sig. Han ville ikke blande højskole og fagskole. Derfor rejste de i stedet penge til Sorø Husholdningsskole, der åbnede dørene for 25 kvinder i 1895 og i 1897 fik egne bygninger. Kurset på husholdningsskolen varede fem måneder. Lauridsen og Eriksen ledede sammen skolen, men fra 1906 viede Lauridsen al sin tid til sit husholdningsseminarium på Ankerhus, som hun havde oprettet som det første af sin slags i landet i 1902, mens Eriksen fortsatte som forstanderinde indtil sin død i 1916. Eriksen havde en missionsk baggrund og lagde stor vægt på elevernes kristelige og moralske opdragelse, mens Lauridsen var fra en velhavende grundtvigsk familie med tætte forbindelser til Askov Højskole. Inspirationen fra højskolerne kom til udtryk gennem kostskoleformen, samværet mellem elever og lærerinder, morgenandagt, aftensang og oplæsning samt i undervisningen. Ved siden af den faglige undervis-

18 Kjær 2003; Danske Landbrugsskoler 2022.

19 Vedel, Borup & Nørregaard 1939: 315-323; Hjermitsev 2010; 2018; Andreasen & Rasmussen 2020.

ning i teoretiske fag og i praktisk husholdning var der således foredrag over literære og samfundsmæssige emner på skemaet.²⁰

Selv om der havde været enkelte forsøg på husholdningsskoler i Danmark tidligere, blev Sorø Husholdningsskole normgivende for de danske husholdningsskoler. I kølvandet på Sorø blev der således oprettet andre skoler: Frederiksborg Husholdningsskole i 1899, Den Suhrske Husmoderskole i København i 1901 samt husmoderskoler i Aarhus og Silkeborg i 1902 og i Vordingborg i 1904. Imidlertid blev den grundtvigske indflydelse knap så stærk på husholdningsskolerne som på landbrugsskolerne. Det skyldtes først og fremmest, at husholdningsskolerne ikke kun appellerede til landbefolkningen, men også til middel- og efterhånden arbejderklassen i byerne, der ikke i samme grad som landbefolkningen var påvirket af det grundtvigske livssyn, men i højere grad ønskede rene fagskoler. Der kom således hurtigt et skel mellem husholdningsskoler, der uddannede til henholdsvis landhusholdning og byhusholdning. Nogle skoler fokuserede særligt på at uddanne kommende husmødre, mens andre havde øje for at uddanne husassistenter og køkkenledere. En del skoler oprettede fra 1920'erne tillige vuggestuer, så eleverne kunne lære pædagogisk og hygiejnisk korrekt pasning af egne og andres børn. Endnu i 1950'erne var omkring 1/3 af eleverne dog stadig gårdmandsdøtre. Parallelt med etableringen af husholdningsskoler i første halvdel af 1900-tallet havde mange højskoler stadig husholdningsafdelinger på sommerskolen. I 1939 havde 14 højskoler således en husholdningsafdeling, mens der eksisterede 19 husholdningsskoler, hvoraf omtrent halvdelen opfattede sig som grundtvigske. De grundtvigske skoler var særligt de skoler, der fungerede som kombinerede landbrugs- og husholdningsskoler.²¹

I 1906 blev der på initiativ af Magdalene Lauridsen oprettet en forening for husholdningslærerinder og -lærere, der i 1930 tog navnet Foreningen af Husholdningsskoler. Foreningen, der var domineret af grundtvigsk prægede kvinder, kæmpede fra begyndelsen for at opnå de samme fordelagtige statstilskud som højskolerne og landbrugsskolerne, der havde varme fortalere blandt grundtvigske politikere fra Venstre og Det radikale Venstre i regeringerne og på Rigsdagen. Fra 1907 modtog husholdningsskolerne et beskedent tilskud over finansloven, men i 1931 lykkedes det endeligt at få en lov, der mindede om høj- og landbrugsskolernes. Som en forudsætning for at modtage statstilskud krævedes fra 1942 almindennende undervisning, og foreningen anbefalede derfor, at de skoler, der ikke allerede gjorde det, optog to timer ugentligt til almindennende fag på et fem måneders normalkursus, der fortsat skulle være uden eksamen. Eller sagt med

20 Nielsen 1995; Nedergaard 1997.

21 Tarp 1956; Nielsen 1995; Hjermitsev 2018.

forstander for Langelands Landbrugs- og Husholdningsskole Johannes Johansens jævne ord: "Vi vil nok arbejde for den størst mulige faglige dygtighed, men vi vil gerne, at vore elever skal forstå, at livet er andet end smør, flæsk og penge. Vi vil gerne prøve at vise dem, hvad der er med til at gøre livet rigt og interessant."²² Faglig uddannelse og personlig dannelse skulle gå hånd i hånd. I 1960 kulminerede antallet af husholdningsskoler med 36, hvoraf 13 ud fra ovennævnte kriterier kan defineres som grundtvigske og fire som missionske, mens de resterende hovedsageligt var fagskoler uden et særligt religiøst eller folkeligt retningspræg.²³

I 1970 blev husholdningsskolerne underlagt en fælles lov med højskoler, landbrugsskoler og efterskoler. På dette tidspunkt var der krise på mange af skolerne, da unge kvinder ikke længere ønskede at uddanne sig til husmødre, men i stedet ville have en uddannelse på f.eks. handelsskole, så de kunne få arbejde uden for hjemmet. Loven fra 1970 gav imidlertid mulighed for, at husholdningsskolerne kunne udbyde kreative og ekspressive højskolefag som tekstil og yoga på den ene side og kompetencegivende erhvervsuddannelser med eksamen såsom køkkenassistent på den anden. Trods disse nye muligheder var det dog vanskeligt at lokke de unge kvinder, og i endnu højere grad de unge mænd, på husholdningsskole, og mange skoler måtte dreje nøglen om, selv om de ændrede både profil og navn.²⁴

I 2014 kastede politikerne en ny redningskrans ud til de overlevende husholdningsskoler. Med indførelsen af frie fagskoler som en del af efterskoleloven blev det med virkning fra 2015 nemlig muligt for husholdningsskolerne at tilbyde undervisning af bred almen karakter, men med særligt fokus på bestemte praktiske og erhvervsrettede fag, der kan forberede til erhvervsuddannelser på f.eks. teknisk skole. Det benyttede de fleste husholdningsskoler sig af og blev dermed underlagt den samme formålsbeskrivelse som efterskoler og højskoler, hvis hovedsigte er livsoplysning, folkelig oplysning og demokratisk dannelse gennem under-

22 Johansen i Dyrbye 1969: 131.

23 Tarp 1956: 44-46; Undervisningsministeriet 1998: 12; Div. 1946; 1971; 1979; Jensen 1954; Skov 1977; Petri & Kragelund 1980; Jørgensen 1992; Pedersen 2001; Kristensen 2009; Larsen 2017. De grundtvigske husholdningsskoler var i 1956 Høng, Ankerhus, Sorø, Kærehave, Skårup, Korinth, Langelands, Hadsten, Ry, Århusegnens, Malling, Borris og Als, mens de missionske var Haslev og Hammerum samt Mariaforbundets skoler i København og Jægerspris. De fleste af disse skoler var knyttet til landbrugsskoler. I 1960 blev der også oprettet en landbo- og husholdningsskole på Vinding Højskole. De danske pigespejdere og arbejderbevægelsen havde også hver deres husholdningsskole. Husholdningsskolerne inkluderer i denne opgørelse også enkelte skoler med fokus på håndarbejde. Fra i 1934 oprettede De Danske Husmoderforeninger, der var en sammenslutning af husmoderforeninger i byerne, desuden Marthaforbundet, der tilbød et treårigt praktisk og teoretisk kursus i husgerning for unge piger på ungdomsskolen.

24 Div. 1971; 1979; Skov 1977; Petri & Kragelund 1980; Jørgensen 1992; Pedersen 2001; Kristensen 2009; Larsen 2017.

visning og samvær. De frie fagskoler blev således etableret som eksamensfrie kostskoler for elever fra 16 år, der efter folkeskolen har behov for såvel personlig udvikling og dannelse som erhvervsafklaring. På denne måde vendte husholdningsskolerne tilbage til deres udspring hos de frie skoler, der i udpræget grad var baseret på Grundtvigs skoletanker. I 2022 eksisterede der 13 frie fagskoler, enkelte var blevet omdannet til højskoler, mens husholdningsskolerne var en saga blot.²⁵

HÅNDVÆRKERSKOLER

Efterhånden som den grundtvigske landbokultur i form af blandt andet højskoler, friskoler, forsamlingshuse og skytte-, gymnastik- og ungdomsforeninger blev dominerende på landet og i de mindre byer i slutningen af 1800-tallet, tog menesker rundet af denne bevægelse initiativ til at løse stadig flere uddannelsesmæssige opgaver på egen hånd i stedet for at afvente initiativer fra staten. Det skete som vist med landbrugsskoler for unge mænd fra 1860'erne og med husholdningsskoler for unge kvinder fra 1890'erne. Desuden havde grundtvigske pionerer etableret lærerskoler og friseminarier allerede fra 1850'erne. Et andet behov, der dukkede op, var uddannelsen af landhåndværkere. Den havde siden tidernes morgen foregået som praktisk oplæring af en lærling hos en mester og var indtil 1862 formelt underlagt lavenes kontrol. Lavene tillod enkelte håndværk på landet, men mange på landet fungerede desuden som fuskere uden svendebrev, og efter 1862 var al regulering borte. Derfor var der brug for en styrket uddannelse for at sikre håndværkets kvalitet.²⁶ Et behov, der blev særligt mærkbart med de nye bygningsmæssige krav, der stilledes til de skoler, forsamlingshuse, mejerier og valgmenighedskirker, der i hastig fart skød op på landet. Som det var tilfældet med landbrug og husholdning, var det inden for den grundtvigske højskoles rækker, at man først søgte at tilfredsstille disse nye behov. Ophavsmanden var i dette tilfælde tømreren og seminaristen Andreas Bentsen, der i 1877 oprettede en håndværkerafdeling for mænd på Vallekilde Folkehøjskole.²⁷ I tråd med la Cours ideer om landbrugsskolen ønskede Bentsen at supplere Grundtvigs historisk-poetiske dannelse med faglig uddannelse:

“Først og fremmest vilde jeg give dem [eleverne] Lejlighed til at komme under aandelig Paavirkning, som denne kunde faaes paa Folkehøjskolen ved Foredragene og ved Samlivet paa Skolen med

25 Frie fagskoler 2022.

26 Juul 2013.

27 Hjermitzlev 2018: 177-178.

de øvrige Kammerater dér; men ved de Timer i Kundskabsfagene, som Højskolen levnedes Tid nok til for alle sine Elever, vilde der blive Tid til en særlig faglig Undervisning paa Tegnebrædt og ved Regnebog m.m.”²⁸

Formålet med den åndelige påvirkning ved det levende ord og samlivet med de andre højskoleelever og lærerne var at gøre håndværkerne til rollemodeller for håndværkerstanden gennem deres ædruelige, flittige og driftige opførsel, der blandt andet skulle komme til udtryk ved, at de kunne indgå i et arbejdsfællesskab med håndværkere fra andre fag med et fælles mål i sigte, nemlig bygningens fuldførelse. Godt håndværk krævede således ifølge Bentsen langt mere end tekniske færdigheder. Det krævede dannelse. Det vil sige en forståelse af, at man var en del af noget større.²⁹

Undervisningen i Vallekilde blev organiseret på den måde, at eleverne på håndværkerafdelingen deltog i højskolens historiske og litterære foredrag, mens de i den resterende tid helligede sig teoretisk undervisning i håndværksfagene, hvor tegning på dette tidspunkt spillede den helt centrale rolle. Bentsens model viste sig at være en stor succes, og den blev derfor efterlignet ved en lang række højskoler. I 1904-1905 var der således håndværkerafdelinger – ofte kaldet håndværkerskoler – ved 25 af landets 71 højskoler, og 617 af vinterskolens 3.227 elever (19%) frekventerede disse afdelinger, der ofte tilbød svendeproeve som afslutning på forløbet. Uddannelsen foregik over fem måneder med undervisning fra morgen til aften seks dage om ugen. De fleste elever var tømrere og murere, men der var også malere, snedkere, smede, blikkenslagere, typografer og karetmagere blandt eleverne, der alle var mænd. Som noget særligt etablerede vindmøllepioneren Poul la Cour desuden en uddannelse for landelektrikere på Askov Højskole i 1904. Den eksisterede til 1918. Andre højskoler havde afdelinger for blandt andet fiskeri og søfart. Håndværkerundervisningen ved højskolerne fortsatte indtil 1947, hvor Ry Højskoles håndværkerafdeling lukkede som den sidste af sin slags i landet. På dette tidspunkt var der imidlertid oprettet selvstændige håndværkerskoler i Hadsten i 1928, i Ollerup i 1932 og i Vinding i 1939. De var alle tre udsprunget af grundtvigske højskoler. Andreas Bentsens søn Ivar Bentsen rejste desuden i 1915 Bygmesterskolen i Holbæk. Her arbejdede han for at dygtiggøre særligt tømrere og murere på linje med idealerne hos foreningen Bedre Byggeskik. Foreningen ønskede en tilbagevenden til traditionel dansk bygningskultur og blev promoveret af arkitekten P.V. Jensen-Klint, der stod i et nært forhold til

28 Bentsen i Vedel, Borup & Nørgaard 1939: 325.

29 Vedel, Borup & Nørgaard 1939: 325-326.

grundtvigske kredse og blandt andet tegnede højskolelæreren og komponisten Thorvald Aagaards Hus i Ryslinge og Grundtvigskirken i København. Også i Hillerød i 1909, i Hørby i Vendsyssel i 1910 og i Sønderborg i 1939 oprettedes håndværkerskoler, der ud over den faglige undervisning lagde vægt på dannelse gennem blandt andet almene fag, foredrag og samvær mellem elever og lærere. Indre Mission etablerede desuden en håndværkerskole i deres store skoleby Haslev i 1919. I 1944 eksisterede der i alt 14 håndværkerskoler, der havde som særligt kendetegn, at de var kostskoler. Det grundtvigske præg var dog næppe så tydeligt som på landbrugsskolerne og nogle af husholdningsskolerne. Alligevel adskilte de sig fra de andre tekniske skoler, hvor håndværkerlærlingene modtog undervisning enten om dagen eller om aftenen. Håndværkerskolerne indtog således en mellemposition mellem højskoler og tekniske skoler og var underlagt lovgivning inden for begge skoletyper.³⁰

TEKNISKE SKOLER

Med næringsfrihedsloven af 1857 mistede købstæderne og deres håndværkslav deres privilegier. Alle i både by og på land kunne nu drive håndværk på frie markedsvilkår. Med virkning fra 1862 betød det, at lavsystemet, der siden middelalderen havde reguleret adgangen til erhvervene i form af regler for lærlinge, svenne og mestre, blev ophævet. Kontrollen med mestrenes oplæring af lærlingene i form af lærlingekontrakt og svendeprøve forsvandt dermed også, og der var derfor ikke længere en formaliseret uddannelse inden for håndværk og industri. At etablere dette blev derfor en hovedopgave for de håndværkerforeninger, der blev oprettet i alle byer fra 1860'erne og frem. Ved oprettelsen af tekniske skoler i provinsen lod håndværkerforeningerne sig inspirere af Det tekniske Selskabs Skole i København, der fra 1843 havde tilbudt undervisning til håndværkslærlinge og fra 1858 var blevet støttet økonomisk af staten. Ligesom landbrugsskolerne, husholdningsskolerne og håndværkerskolerne udgik de tekniske skoler således fra civilsamfundet og fik fra 1873 tilskud til deres virksomhed fra staten mod at underkaste sig et statsligt tilsyn. Denne kombination af privat initiativ og offentlig

30 Vedel, Borup & Nørgaard 1939: 315-323; Bækhøj 1944; Rasmussen 1944; Brunsbjerg, Jensen & Primdal 1983; Jørgensen 1992; Pedersen 1992; Floris 2005; Hjermitslev 2018; 2020; *Teknisk Skoletidende* 1904-1907; 1908-1911; 1920-1924. Fra 1877 til 1947 var der periodevis håndværkerafdelinger på højskolerne i Vallekilde, Ollerup, Hadsten, Ry, Haslev, Rødkilde, Vestbirk, Vinding, Brøderup, Køng, Ask, Give, Galtrup, Vrå, Fårevejle, Antvorskov, Kerteminde, Skals, Børkop, Jebjerg, Høng, Vivild, Aaby, Nr. Nissum, Elbæk og Nørre Ørslev samt på Djurslands Højskole, Krabbesholm Højskole, Danebod Højskole og Fyns Stifts Husmandsskole. Flertallet af disse højskoler var grundtvigske, mens fire var missionske. Tak til Lars Thorkild Bjørn fra Højskolehistorisk Forening for samarbejde i forbindelse med at opspore håndværkerafdelingerne.

Bygmesteren og læreren Andreas Bentsen var en pioner inden for den erhvervsfaglige uddannelse i grundtvigsk regi. Bentsen oprettede i 1877 en håndværkerskole i tilknytning til Vallekilde Højskole og uddannede her flere tusinde bygningshåndværkere, der kom til at sætte deres arkitektoniske præg på landet, hvor valgmenighedskirker, andelsmejerier, højskoler, friskoler og forsamlingshuse i hundredvis skød op i årtierne omkring år 1900. Bentsens skole blev model for mere end 30 andre håndværkerskoler, der for størstedelens vedkommende definerede sig som grundtvigske. På billedet ses elever foran håndværkerskolen omkring 1914, hvor Bentsens søn Ivar Bentsen havde overtaget ledelsen. Håndværkerskolen blev bygget af elever i 1879. I de følgende år drog Andreas Bentsen rundt i landet med sine elever om sommeren for at opføre blandt andet valgmenighedskirker, der blev meget synlige symboler på den grundtvigske bevægelses ekspansion (fotografisk postkort af Henrik Nielsen, Odsherred Lokalarkiv).

støtte og tilsyn blev et styrende princip i dansk uddannelsespolitik. Det blev båret frem af liberale grundtvigske politikere i partiet Venstre, der ønskede, at civilsamfundet skulle være et stærkt alternativ til staten, som under forfatningskampen fra 1877 til 1901 blev styret af kongeligt udpegede Højre-regeringer uden parlamentarisk flertal. De tekniske skoler havde imidlertid et helt andet bagland og klientel end de grundtvigske skoler. Mens grundtvigske skolefolk typisk var liberale på landet, var håndværkerne som regel konservative og senere socialdemokrater i byerne. Det betød, at landhåndværkerne, der kulturelt følte sig mest beslægtet med bønderne, som de også samarbejdede med i udførelsen af deres

hverv, ofte søgte håndværkerskolerne efter udstået læretid, mens håndværkerlærlinge i byerne kom på teknisk skole under deres læretid lige efter konfirmationen. Langt størstedelen af eleverne var drenge eller unge mænd.³¹

Trods disse tydelige kulturelle og politiske forskelle er det alligevel påfaldende, hvor få grundtvigske skolefolk der var engageret i oprettelsen af og undervisningen på de tekniske skoler, når man tager i betragtning, hvor stærkt grundtvigianismen stod omkring år 1900. De tekniske skolers bestyrelser bestod fortrinsvis af håndværksmestre uden tilknytning til grundtvigske netværk, og blandt forstandere og undervisere på de omkring 300 tekniske skoler i første halvdel af 1900-tallet var der kun enkelte, der kan identificeres som grundtvigske. Det drejer sig om Ringe Tekniske Skole, hvor den markante friskoleleder Laurs Rasmussen var forstander fra 1893 til 1907, samt de tekniske skoler i Holsted og Humble, der havde fri- og efterskolelærere som undervisere. Derudover kommer de omkring 30 håndværkerafdelinger på højskolerne og selvstændige håndværkerskoler, der også var anerkendt som tekniske skoler. Der kan heller ikke dokumenteres nogen grundtvigsk prægning af praksis i form af f.eks. fællessang, fortælling, hjemlighed eller samvær mellem lærere og elever uden for undervisningen. Dette bekræfter Even Marstrands vurdering, at "de talrige tekniske skoler vel saa godt som ingen forbindelse har haft med højskolen."³²

Oprettelsen af tekniske skoler tog for alvor fart efter vedtagelsen af lærlingeloven i 1889. Her blev der gjort op med den lovløshed, som næringsfriheden havde resulteret i. Mester blev nu forpligtet til at give en lærling mulighed for at deltage i undervisning på teknisk skole, hvis svendeprøven inkluderede en tegneprøve. Antallet af tekniske skoler steg derfor fra 63 i 1880 til 344 i 1950. Allerede i 1916 var der tekniske skolebygninger i alle købstæder og i mange stationsbyer og større landsbyer, mens undervisningen i de mindre byer foregik i folkeskolen eller i håndværkerhuset. De tekniske skoler var i hele denne periode den langt mest søgte form for erhvervsskole og rundede i 1950 50.000 elever. Til gengæld var

31 Rasmussen 1916; Einfeldt & Rasmussen 1941; Nørregaard-Knudsen 1950; Rasmussen 1969; Søvad 1978; Nielsen 1980; Møller 1991; Thorsteinsson 1991; Furdal 1993; Juul 2013; 2016. De første kvindelige elever på Det tekniske Selskabs Skole i København kom først i 1907. I 1915-16 var kun 4% af eleverne på de tekniske skoler piger. De var typisk lærlinge inden for de dekorative fag (malere m.v.), mens de største fag som tømrere, murere, snedkere og smede var fuldstændig domineret af mænd. I 1875 åbnede Dansk Kvindesamfund en særlig tegne- og kunstindustriskole for kvinder i København. En del mindre skoler var også åbne for andre end håndværkere i de grundlæggende fag dansk, skrivning og regning og fungerede på den måde som en form for aftenskole og fortsættelsesskole for den konfirmerede ungdom. Flere steder blev håndværks- og handelslærlinge også undervist sammen, og der blev også tilbudt kurser i husholdning og landbrug ved nogle tekniske skoler.

32 Marstrand 1944: 401; Rasmussen 1916; Einfeldt & Rasmussen 1941; Undervisningsministeriet 1998.

omfanget beskedent. Undervisningen foregik nemlig typisk to timer 4-5 aftener om ugen i 6-8 måneder gennem fire år, og fagene var oftest indskrænket til dansk, skrivning, regning og forskellige former for tegning. Som regel blev undervisningen i dansk, skrivning og regning forestået af en folkeskolelærer, mens en håndværker uddannet på statens tegnekursus tog sig af tegneundervisningen. I de større byer blev der efterhånden også tilbudt en mere omfattende dagundervisning om vinteren, men i 1916 var 90% af eleverne fortsat elever på aftenskolen.³³

I 1891 blev der stiftet en forening for de tekniske skoler med det formål at forbedre undervisningen gennem blandt andet fælles skolebeviser, forsømmelsesprotokoller, undervisningsplaner, opgaver, prøver og lærebøger. Den fik i 1922 navnet Teknisk Skoleforening og udgav fra begyndelsen medlemsbladet *Teknisk Skoletidende*, der er en nøgle til at forstå den didaktiske praksis og de pædagogiske tanker bag undervisningen på de tekniske skoler. Det er næppe overraskende, at der ikke var meget grundtvigsk livsoplysning og historisk-poetisk dannelse over foretagendet. Snarere var undervisningen en fortsættelse af folkeskolens færdighedsfag dansk, skrivning og regning, som mange af lærlingene havde dårlige erfaringer med og desuden havde svært ved at koncentrere sig om på aftenskolen efter 10 timers fysisk arbejde i løbet af dagen. Den elementære undervisning blev suppleret med forberedende tegning i form af frihåndstegning, projektionstegning og geometrisk konstruktion de første år og fagtegning de følgende år. Imidlertid var også tegneundervisningen indtil i al fald slutningen af 1880'erne "ret mekanisk og aandløs" ifølge statens tilsynsførende i 1916 Frode Andersen.³⁴ Den tilsynsførende og foreningen forsøgte imidlertid at højne elevernes engagement og kundskabstilegnelse på forskellig vis. Inden for den forberedende frihåndstegning anbefalede man skolerne at ændre undervisningen fra mekanisk kopiering af fortegninger til øvelser i iagttagelse og at opprioritere en mundtlig klasseundervisning på bekostning af den traditionelle enkeltmandsundervisning ved tegnebræt. Dette var næppe inspireret af grundtvigsk pædagogik, men snarere af Ernst Kapers klasseundervisning, der vandt frem omkring år 1900. Derudover sørgede foreningen for fælles undervisningsplaner samt optagelses-, oprykkings- og afslutningsprøver for de enkelte fag. Det var dog ikke et krav, at skolerne benyttede disse planer og prøver, men der lød alligevel enkelte kritiske, grundtvigske, røster, blandt andet i 1905 fra Daniel Rasmussen fra håndværkerafdelingen ved Ollerup Folkehøjskole, over for denne ensretning og dette fokus på eksamen. Rasmussen ønskede at værne om skolernes frihed, mens foreningens ledelse og det store flertal af medlemmerne på den anden side ønskede at sikre et

33 Rasmussen 1916; Rasmussen 1969.

34 Andersen i Rasmussen 1916: 76.

ensartet niveau for undervisningen, der haltede på mange af de mindre skoler, hvor lærlinge fra flere forskellige håndværk måtte samlæses.³⁵

Kritikken af ensretning og eksamen var imidlertid ikke det eneste grundtvigske aftryk på de tekniske skoler. I forsøget på at forbedre elevernes disciplin og deres moralske og åndelige stude rettede foreningen blikket mod de grundtvigske højskoler, der allerede omkring 1900 var bredt anerkendt for deres indsats for landbefolkningens dannelse, der selv blandt de tekniske skolars ordførere, der ikke var grundtvigske, blev opfattet som langt mere udviklet end hos arbejderbefolkningen i byerne. Det var meget sigende for højskolernes status, at midlet, som man fandt bedst egnet til at højne lærlingenes dannelse, var den grundtvigske kongedisciplin folkelige foredrag og ikke en videnskabeligt baseret almindelig undervisning som på realskoler eller gymnasier. Det 'almendannende' blev således knyttet til højskolerne, selv om det rent faktisk var i gymnasiet, at det var formuleret som en del af formålet. De folkelige foredrag havde angiveligt den fordel, at de ikke alene talte til forstanden, men også til fantasi- og følelseslivet og derigennem åbnede for en åndelig påvirkning. Derfor inviterede foreningen Askov Højskoles forstander Ludvig Schrøder til at tale 'Om foredrag i de tekniske skoler' på skolemødet i 1903. Dette foredrag blev vel modtaget og fik foreningen til at anbefale de tekniske skoler at afholde seks foredrag af en halv times længde hvert skoleår som et forfriskende supplement til det ellers "ret tørre Skolearbejde." Foredragene burde "have et Indhold, som er let fatteligt, og som især tager Sigte paa at tale til Elevernes Fantasi og Følelse, at oplyse dem om, hvad almindelig Dannelse kræver i daglig Omgang med Mennesker, om Pligt og Ret, og der maa gives Skildringer af fremragende Personligheder, ikke mindst fra det praktiske Livs Omraade".³⁶

Der kom imidlertid først gang i foredragene rundt omkring på de tekniske skoler, da Sigurd Berg fra Venstre som indenrigsminister fik optaget en særlig bevilling på 15.000 kr. til "forøget Undervisning af mere almindelig Art" på finansloven for 1908-09.³⁷ I 1910 satte foreningen yderligere fokus på det almindelige aspekt af undervisningen, da pastor Ejnar Bjørnbak holdt foredrag om den 'Almindelig Undervisning i tekniske Skoler' ved skolemødet i Odense, og foreningen nedsatte et udvalg til at finde passende foredragsholdere til skolerne. Udvalget aftalte honorar og emner med foredragsholderne, der fortrinsvis var lærere og arkitekter, mens emnerne hovedsageligt var byarkitektur og kendte personer med relevans for håndværk og industri. Ofte blev foredragene understøttet

35 *Teknisk Skoletidende* 1905; Einfeldt & Rasmussen 1941: 41-51.

36 Einfeldt & Rasmussen 1941: 53.

37 *Teknisk Skoletidende* 1907: 47.

af lysbilleder. Der var altså ikke så meget grundtvigsk historisk-poetisk livsoplysning over foretagendet. I vinteren 1915-16 sørgede udvalget for, at der blev afholdt 91 foredrag på 22 skoler (ud af i alt 183 statsunderstøttede tekniske skoler). Derudover kom foredrag, som skolerne selv arrangerede. Det var særligt dagskolerne i byerne, der benyttede sig af muligheden, og foredragene fyldte ikke meget i det samlede billede. I 1914-15 var 66% af timerne viet til tegnefagene, 15% til tekniske fag, 12% til dansk, skrivning og regning, 2% til fremmede sprog, 2% til bogføring, 0,5% til gymnastik, 0,5% til tekniske foredrag og 1,5% til almindelige foredrag. Længst fremme med foredragene var den toneangivende redaktør af *Teknisk Skoletidende* adjunkt Mads Rasmussen, der som forstander for Odense Tekniske Skole allerede fra 1903 havde foredrag af fynske højskolelærere på programmet. Den tekniske skole i Hillerød medtog også almindelige foredrag allerede ved håndværkerdagskolens åbning i 1904. I 1909 blev inspirationen fra højskolen endnu tydeligere i Hillerød, da inspektør og tidligere leder af Ry Højskoles håndværkerafdeling bygmester M.P. Madsen sammen med sin hustru åbnede et skolehjem, så skolen fik en håndværkerskole som en del af virksomheden. Også Nakskov Tekniske Skole havde et vist højskolepræg over sig med en omfattende undervisning i almindelige fag og mulighed for kost og logi hos forstanderparret under "hyggelige og hjemlige Forhold".³⁸

Da professor ved Polyteknisk Lærestanstalt Alfred Lütken blev direktør for det nye tilsyn for de tekniske skoler i 1916, fik den almindelige undervisning ved de tekniske skoler endnu en fortaler. Lütken var formand for Københavns Folkeuniversitetsforening og var dermed i forreste række i forsøget på at udbrede videnskabelig viden til arbejderklassen, men derfor også i opposition til det grundtvigske historisk-poetiske dannelsesideal, selv om han dog anbefalede de unge håndværkere at tage på højskole. Lütken definerede almindelse som evnen til at tænke logisk og sammenhængende og medtog derfor dansk og regning, men også gymnastik, i rækken af almindelige fag. I 1923 optog denne almindelige undervisning – altså dansk, regning, gymnastik og andre almene fag – omkring 1/5 af timerne på de tekniske skoler og 1/2 af timerne på håndværkerskolerne. Da målet med undervisningen på de tekniske skoler med Lütkens ord var at gøre håndværkerne til "*dygtigere Arbejdere, nyttigere Samfundsborgere og gladere Mennesker*", måtte almindelsen vægtes højere, mente han.³⁹ Lütken og teologen R.B. Teglbjærg, der var mere kølig over for højskolen, som han opfattede som en 'ferieskole', der kun gav dens elever en "overfladisk, 'blæret' Fernis af Almindelse," lagde desuden vægt på at lære eleverne om bøgernes brug med fokus på

38 Rasmussen 1916: 310.

39 *Teknisk Skoletidende* 1923: 72; Hjermitzlev 2017.

selvvirksomhed efter arbejdsskoleprincippet, der vandt frem i reformpædagogiske kredse i disse år.⁴⁰

Opbakningen til en opprioritering af den almindennende undervisning var dog ikke stor hos de håndværksmestre, der betalte gildet, og trods den ivrige debat om almindennelse i *Teknisk Skoletidende* gled dette fokus langsomt i baggrunden i takt med, at det økonomiske tilskud svandt ind. Bevillingen til foredrag blev reduceret i 1920'erne og var i 1927-28 nede på beskedne 2.000 kr. af en samlet statsunderstøttelse til de tekniske skoler på omkring 2.000.000 kr. På dette tidspunkt var bygningskultur til gengæld blevet et hovedfag på dagskolerne for bygningshåndværkere. Det var et fag, der skulle udvikle lærlingenes smag og skønhedssans i tråd med idealerne fra Bedre Byggeskik, så her kan man tale om en faglig påvirkning fra de grundtvigske håndværkerskoler og arkitekterne Ivar Bentsen og P.V. Jensen-Klindt, der gjorde meget for at uddanne de tekniske skolars lærere.⁴¹

De tekniske skolars undervisning blev efterhånden understøttet af lærebøger. Den første af disse var Mads Rasmussens *Dansk Læsebog* fra 1900, der kom i anden udgave i 1909. Læsebogen består mest af små læsestykker om håndværk og industri, men indeholder også et kapitel om samfundets indretning af den grundtvigske højskoleforstander Hans Rosendal og et om fædrelandets historie af Askovlæreren Heinrich Nutzhorn. Desuden er Grundtvigs 'Modersmaalet' blandt de 20 digte i læsebogen. Til sammenligning fylder tekststykker af Grundtvig mest af alle forfattere i Jannik Lindbæks omfattende og alsidige *Dansk Læsebog for Folkehøjskolen*. Ud over at Grundtvig og grundtvigianere er mere fremtrædende i læsebogen for folkehøjskolen, er det tydeligt, at det sproglige niveau her er højere, og at der er fokus på historie og poesi frem for det praktiske liv, som vægtes højt i læsebogen for de tekniske skoler.⁴²

Et andet anerkendt dannelsesmiddel var fællessang. Derfor ønskede Teknisk Skoleforening at udgive en sangbog, der blandt andet kunne benyttes i forbindelse med foredrag ligesom på højskoler, landbrugsskoler, håndværkerskoler og husholdningsskoler. Der var imidlertid ikke tilstrækkelig opbakning til dette hos bestyrelserne for de tekniske skoler, men Fællesrepræsentationen for dansk Haandværk og Industri kom foreningen til undsætning, da den i 1919 udgav *Haandværkersangbogen*, som foreningen nu anbefalede skolerne at benytte. Sangbogen bestod mest af sange om fædreland og håndværk, mens den ikke indeholdt bibelske sange, historiske sange eller salmer. Grundtvig var dog ikke til at komme udenom.

40 *Teknisk Skoletidende* 1924: 33.

41 Einfeldt & Rasmussen 1941: 53-54; Rasmussen 1916; *Teknisk Skoletidende* 1904-1907; 1908-1911; 1920-1924; Floris 2005.

42 Rasmussen 1909; Lindbæk 1922.

Den tekniske skole i Asnæs var en af de mange tekniske skoler, der grundlagdes på lokalt initiativ i slutningen af 1800-tallet og i de første årtier af 1900-tallet i købstæder og stationsbyer. Som så mange andre steder stod den lokale håndværker- og borgerforening bag oprettelsen af Asnæs Tekniske Skole i 1920 i lånte lokaler og fra 1928 i egen bygning (foto ca. 1930, Odsherred Lokalarkiv).

I andenudgaven fra 1933 var ni af de 255 sange (3,5%) således skrevet af ham. Til sammenligning var 222 af 671 sange (33%) skrevet af Grundtvig i syvendeudgaven af *Folkehøjskolernes Sangbog* fra 1917. Dette er endnu en indikation på, at Grundtvig ikke spillede en stor rolle på de tekniske skoler.⁴³

Indtil 1950'erne fortsatte de tekniske skoler i en rolig gænge. Langt de fleste lærlinge gik forsat på aftenskolen, tegning var hovedsagen, og den almendannende undervisning var stadig på skemaet i et begrænset omfang. Imidlertid skete der en revolution med lærlingeloven af 1956. Det blev bestemt, at al undervisning skulle overgå til dagskole fra 1964. Samtidig skulle uddannelsen specialiseres, så lærlingene blev undervist i rene fagklasser med fokus på værkstedsundervisning frem for den traditionelle tegneundervisning og de almene fag i blandede klasser. Der blev desuden indført skoleperioder i løbet af lærlingetiden. Derfor blev hele sektoren omlagt, og antallet af skoler reduceret fra omkring 350 i 1950 til 50 i 1970. De resterende skoler blev specialiserede inden for bestemte fag, og de fleste

⁴³ *Teknisk Skoletidende* 1920: 59; *Haandværkersangbogen* 1933; *Folkehøjskolernes Sangbog* 1917.

af dem fik tilknyttet skolehjem, da mange elever kom langvejs fra. De nye skolehjem havde dog ikke samme højskolepræg over sig som de gamle eksamensfrie håndværkerskoler, der i denne omlægningsproces ikke kunne klare mosten. Kun skolerne i Ollerup, Hadsten, Holbæk, Hillerød, Sønderborg og Haslev overlevede ved at blive centralskoler. Det var et symbol på denne nye tid, at foreningen Bedre Byggeskik blev opløst i 1965.⁴⁴

Allerede i 1970'erne begyndte den nye store ændring, da den erhvervsfaglige grunduddannelse (efg) gradvist blev indført. Den var svaret på den udfordring, at de unge, der nu alle havde ni års folkeskole som ballast, i stigende grad fravalgte de tekniske skoler til fordel for gymnasier og handelsskoler, der begge omkring 1980 overhalede de tekniske skoler i antallet af elever. Med efg blev der indført en mulighed for en grunduddannelse inden lærlingetiden, og samtidig blev den længere tid på skolebænken udnyttet til at genindføre almene fag på uddannelserne. Dette ønske kom særligt fra Socialdemokratiet og venstrefløjen, der ønskede at højne arbejderklassens dannelsesniveau, mens de borgerlige med Bertel Haarder fra Venstre i spidsen ønskede at bevare mesterlæren og ikke belaste uddannelsen med almene fag, som lærlingene allerede havde haft i folkeskolen. Uenigheden bundede i, at Socialdemokratiet ønskede at skabe et enstrengt ungdomsuddannelsessystem, hvor alle modtog 12 års uddannelse på fælles institutioner som i Sverige, mens Venstre, med rod i Grundtvigs prioritering af det praktiske arbejdes værdi for unge fra 14 til 18 år, ønskede, at unge mennesker kom væk fra skolebænken og i lære hos en mester, der kunne oplære og opdrage de unge. Kompromisset blev, at både mesterlære og efg blev mulige veje til et svendebrev, hvilket fortsat var tilfældet med EUD-reformerne i 1991, 2000, 2007 og 2014, der alle uden større held forsøgte at gøre erhvervsuddannelserne mere attraktive og mindske frafaldet ved skiftevis at gøre dem mere praksis- og skolerettede.⁴⁵

HANDELSSKOLER

Handelsskolernes historie minder meget om de tekniske skolers, og heller ikke de havde nogen tæt forbindelse til grundtvigske netværk eller til grundtvigsk skolepraksis. Ligesom det var tilfældet med de tekniske skoler, skete handelsskolernes udbredelse som et svar på næringsfrihedsloven af 1857, der ophævede det traditionelle lavskontrolerede mesterlæresystem. I stedet gik handelsfolk i de enkelte købstæder sammen og dannede handelsstandsforeninger, der understøttede oprettelsen af handelsskoler for butiks- og kontorlærlinge. Det begyndte i Aarhus i 1865, hvorefter de andre provinsbyer hurtigt fulgte trop, mens København, hvor

44 Hornby 1966; Møller 1991; Floris 2005.

45 Møller 1991; Juul 2016; Jørgensen 2016.

der tidligere havde været forskellige typer af private handelsinstitutter, først kom med i 1880 med oprettelsen af Købmandsskolen. Indtil da havde de enkelte brancher i hovedstaden selv stået for uddannelsen. Med lærlingeloven af 1889, der stillede krav om, at principalen gav lærlinge mulighed for at komme på handelsskole, gik det yderligere fremad med etableringen af handelsskoler, så der i 1900 eksisterede 57 skoler. Det første statstilskud blev givet over finansloven i 1883, og i 1899 blev den videregående handelshøjskole Niels Brocks bestyrer, den konservative Hans Larsen Møller, udnævnt til statens tilsynsførende. I 1891 vedtog Foreningen af jyske Handelsforeninger en fælles undervisningsplan, som resten af provinsen tilsluttede sig omkring år 1900. Det betød ensartede fag med fælles eksaminer og censorkorps. Undervisningen foregik fortrinsvis om aftenen i to timer 3-4 dage om ugen i 6-7 måneder gennem tre af de fire læreår. De obligatoriske fag var dansk, skønskrivning, regning, handelsgeografi, bogholderi og handels- og vekselret. Modsat de tekniske skoler havde handelsskolerne sjældent egne bygninger. Undervisningen foregik som oftest på folkeskoler eller realskoler og blev hovedsageligt forestået af lærere, der havde deres hovedbeskæftigelse ved byens andre skoler. Der er ikke noget i kilderne, der indikerer, at ret mange af lærerne var prægede af grundtvigske skoletanker. Handelsskolen var entydigt en eksamensskole, og hverken den almene eller historisk-poetiske dannelse blev prioriteret, bortset fra kultur- og litteraturhistoriske foredrag ved i al fald dagskolen på Aarhus Handelshøjskole, der dermed forsøgte at leve op til den sidste del af sit navn. Handelsskolerne kunne ligesom de tekniske skoler få et særligt tilskud ved indførelse af almindelig undervisning, men den fyldte øjensynligt ikke meget og slet ikke på aftenskolen. Ifølge Svend Aage Andersen, der var elev på Svendborg Handelsskole i 1920'erne, "var undervisningen helt præget af terperi og udenadslære. Lærebogen til 'Handels og vekselret' [...] skulle læres som salmevers".⁴⁶

I undervisningen i dansk kunne lærlingene imidlertid støde på Grundtvig og højskolen. Det var dog ikke i forbindelse med foredrag eller fællessang. I den grammatiktunge og meget lidt poetiske *Læsebog for Handelsskoler* fra 1919, der angiveligt var "en Bog af udpræget dansk Aand", var "Grundtvigs Digtning og Højskoletanker" og "Højskoleundervisningens Betydning for Dansk Ungdom" således opgivet som emner til dansk stil, men der var ikke yderligere informationer om emnerne i læsebogen. Det vigtigste var tydeligvis ikke, hvad eleverne skrev om,

46 Andersen i Brinch 1979: 28; Lampe 1970; Rude 1985; Hansen 1994; 1995; Undervisningsministeriet 1998; *Handelsskolebladet* 1907-1908; 1916-1920.

men at de lærte at skrive et korrekt dansk, der jo var en forudsætning for at mestre deres daglige arbejde på kontor og i butik.⁴⁷

Med handelsskoleloven af 1920 blev uddannelsen yderligere formaliseret. Der blev nu skelnet mellem tre typer af handelsskoler, nemlig 1) skoler for lærlinge, der forberedte til handelsmedhjælpereksamen, 2) skoler for handelsmedhjælpere, der forberedte til handelseksamen, og 3) handelsgymnasier. Langt de fleste elever gik på lærlingskolen om aftenen. Således var der i 1926 kun et handelsgymnasium, nemlig Niels Brocks Handelsskole i København, og 7 skoler for handelsmedhjælper mod 87 skoler for handelslærlinge. 27% af eleverne var på dette tidspunkt kvinder, men det steg drastisk efter Anden Verdenskrig. Mange kvinder fra landet, der havde taget realeksamen, valgte en 1-årig handelseksamen på dagskole, inden de fik en læreplads på et kontor. Det blev således ikke så revolutionerende på handelsskolerne som på de tekniske skoler, da lærlingeloven af 1956 bestemte, at alle elever skulle overgå til fagopdelte dagklasser fra 1964. Dog blev antallet af handelsskoler reduceret fra kulminationen med 217 i 1960 til 55 i 1975, inden antallet igen steg i takt med, at handelsskolen overhalede teknisk skole som den mest populære erhvervsskole omkring 1980. I 1970'erne blev det normen, at eleverne tog handelseksamen inden læretiden, og dette blev stadfæstet med efg-basisåret i 1977. Nu havde de nye centralskoler egne bygninger, endda med kostskoler tilknyttet i Odder og Mommark, og de tilbød både en erhvervsuddannelse og en gymnasial uddannelse i form af HHX, der i 2005 sammen med HTX på de tekniske skoler blev anerkendt på lige fod med det almene gymnasium og HF som såvel studieforberegende som almindendannende.⁴⁸

Det almindendannende element blev dog ikke koblet til de grundtvigske højskoleers pædagogik med fokus på det levende ord i form af foredrag som i diskussionerne om de tekniske skoler i begyndelsen af 1900-tallet, men til den gymnasiale almindendannelse, der havde sit udspring hos den tyske pædagog Johann Friedrich Herbart, som lagde vægt på indføring i videnskabelige fag i skolen som vejen til almindendannelse. Imidlertid er der en vis forbindelse mellem handelsgymnasiet og folkehøjskolen, da den grundtvigske storgrosserer C.F. Tietgen i 1884 bad Ludvig Schrøder foretage studierejser og udfærdige en plan for Niels Brocks videregående handelsskole, der efterfølgende blev oprettet i 1888. I sin betænkning knæsatte Schrøder et princip for handelsgymnasiet, der siden er blevet fulgt; nemlig, at faglig uddannelse skal suppleres med historisk dannelse. Forskellige former for historie såsom handelshistorie, samtidshistorie og idéhistorie har således haft en

47 Ludvigsen et al. 1919: 57, 66.

48 Hansen 1998; Frandsen 2000; Haue 2019.

relativt prominent plads på handelsgymnasier i Danmark sammenlignet med andre lande.⁴⁹

Et andet beskedent grundtvigsk aftryk på handelsuddannelserne så dagens lys i 1905, da et legat fra den grundtvigske papirhandler Louis Petersen finansierede oprettelsen af Detailhandler-Højskolen Købmandshvile ved Rungsted. Den var møntet på handelsstandens unge, der ikke var en del af et større kulturelt standsfællesskab på samme måde som landboungdommen, der søgte missionske og grundtvigske højskoler, landbrugsskoler og håndværkerskoler, eller arbejderklassens unge, der knyttede sig til fagbevægelsen. Højskolen blev dog aldrig den store succes og nåede kun at have 2.547 elever frem til dens endeligt i 1976. Dette kan ses som endnu et tegn på, at der var meget lang vej fra højskolen til handelsskolen.⁵⁰

KONKLUSION

Gennem en analyse af de forskellige erhvervsskolors selvforståelse, vokabular, praksis og netværk samt deres lovgivning, fagudbud og lærebøger har denne artikel vist, at det var meget forskelligt, hvor stor den grundtvigske indflydelse var på de forskellige skoleformer. Det er gennem analysen blevet tydeligt, at de forskellige målgrupper, som de enkelte skoler henvendte sig til, havde afgørende betydning for graden af grundtvigsk påvirkning. Mens uddannelsen af landmænd, husmødre og landhåndværkere ofte havde forbindelse til grundtvigske netværk og i nogen grad efterlignede den grundtvigske højskolepædagogik, søgte den at supplere faglig uddannelse med historisk-poetisk dannelse og legitimerede deres virke ved at henvise til Grundtvigs respekt for det praktiske liv, var dette ikke tilfældet med de to største erhvervsuddannelser, de tekniske skoler og handelsskolerne. Nok var der undtagelser, men generelt spillede det levende ord, fællessang, samværet mellem lærere og elever og ønsket om eksamensfrihed ikke nogen stor rolle på disse skoler, der også hovedsageligt havde sit bagland og fik sine lærere og elever fra en bykultur, der ikke havde meget til fælles med landbokulturen. Det er derfor ofte blevet hævdet, at Danmark indtil 1960'erne åndeligt set havde to hovedstæder, nemlig København og Askov. Denne artikel har vist, at landbrugsskolerne, husholdningsskolerne og håndværkerskolerne, ligesom efterskolerne og friskolerne, hørte til i Askov, mens de tekniske skoler og handelsskolerne, ligesom realskolerne og gymnasierne, befandt sig i København.

49 Hansen 1995: 56-60; Haue 2019.

50 Hansen 1998: 49-51.

SUMMARY

This article presents the first systematic study of the Grundtvigian influence on vocational training in Denmark. It is demonstrated how teachers inspired by N.F.S. Grundtvig's ideas of public enlightenment and liberal education at people's high schools played a seminal role in establishing vocational education for farmers, housekeepers, and rural artisans at homelike boarding schools without examination from the 1860s. However, the case was different when it came to urban artisans, businessmen and tradesmen. As a supplement to their apprenticeships, they received a limited theoretical education at courses at night with a strong focus on examination and rote learning. These important differences apart, vocational training in Denmark was characterised by its bottom-up structure. Thus, it was agents and organisations in civil society that established vocational schools in contrast to most other countries where the state and municipalities played a leading role. In the 1960s, however, much changed. Now, the training of farmers, housekeepers, artisans, tradesmen, and businessmen became a fully integrated part of public education. Therefore, the Grundtvigian influence became less visible. However, the Grundtvigian focus on personal development and liberal education as a supplement to the teaching of theoretical and practical skills is still a distinctive feature of Danish vocational training today.

Hans Henrik Hjerimitslev (f. 1976) er cand.mag. i idéhistorie fra Aarhus Universitet 2004 og ph.d. i videnskabshistorie fra Aarhus Universitet 2010. Han er ansat som lektor ved UC SYD i Aabenraa og forsker særligt i skandinavisk idé-, uddannelses- og videnskabshistorie med fokus på lærer- og pædagogprofessionernes historie, populærvidenskab, folkeoplysning og grundtvigianisme samt modtagelsen af Charles Darwin, Herbert Spencer og Friedrich Nietzsches tanker i Skandinavien. Hans nyeste udgivelser inkluderer 'Fra kald til konkurrencestat – Pædagogernes og lærernes professionsdannelse i det 20. og 21. århundrede' (2017), 'Lys over landet, men hvilket lys? Om videnskab og dannelse i kulturkampen mellem grundtvigianisme og brandesianisme omkring år 1900' (2017), 'Kampen om folkeoplysning og populærvidenskab i Danmark 1850-1920' (2017), 'Mellem dannelse og nytte – et perspektiv på folkehøjskolernes historie' (2018) og 'Grundtvigske seminarier 1940-1920' (2020).

LITTERATUR

- Andreassen, Karen E. & Annette Rasmussen (2020), Husholdningssagens betydning for den lille bys modernitet – kvinders uddannelse og erhverv inden for husholdning 1890-1940. I: *Erhvervshistorisk Årbog*, s. 67-91.
- Bjørn, Claus (1968), Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste. I: *Erhvervshistorisk Årbog*, s. 83-138.
- Brinch, Benny (1979), *Svendborg Handelsskole 1879-1979*. Svendborg: Svendborg Handelsskole.
- Brunsbjerg, Ole, Solveig Dam Jensen & Sven Primdal (1983), *Hadsten Højskole gennem 100 år – 1883-1983*. Hadsten: Hadsten Bogtrykkeri.
- Bugge, K.E. (1968), *Grundtvigs skoleverden i tekster og udkast*, bd. I-II, København: G.E.C. Gads Forlag.
- Bækthøj, Lars (1944), De forskellige højskoleformer. I: J.Th. Arnfred, Lars Bækthøj & C.P.O. Christiansen (red.), *Danmarks Folkehøjskole 1844-1944* (s. 249-265). København: Det danske Forlag.
- Danske Landbrugsskoler (2022), Find landbrugsskoler. <https://danskelandbrugsskoler.dk/find-landbrugsskoler/>.
- Div. (1946), *Vejlby Landbrugsskole – Århusegnens Husholdningsskole 1921-1946*. Risskov: Vejlbys Elever.
- Div. (1971), *Vejlby Landbrugsskole – Århusegnens Husholdningsskole 1921-1971*. Risskov: Vejlbys Elever.
- Div. (1979), *Vordingborg Husholdningsskole gennem 75 år*. Vordingborg: Vordingborg Husholdningsskoles Elevforening.
- Dyrbye, Niels (1969), *Den danske landbrugsskole 100 år*. Kolding: Konrad Jørgensens Bogtrykkeri.
- Einfeldt, H. & J. Barner Rasmussen, red. (1941), *Bidrag til dansk Haandværkerundervisnings Historie*. København: Nordlundes Bogtrykkeri & Teknisk Skoleforening.
- Floris, Lene (2005), *Bedre Byggeskik – Bevægelse og bygninger*. Holbæk: Holbæk Museum & Thaning & Appel.
- *Folkehøjskolernes Sangbog* (1917), 8. udgave. Odense: Foreningen for Højskoler og Landbrugsskoler.
- Frandsen, Bent (2003), *Høng Landbrugsskole gennem 100 år*. Høng: Høng Landbrugsskole.
- Frandsen, H. Bech et al. (2000), *Årtusindet ud – Handelsskolernes udvikling 1965-2000*. Frederiksberg: Danmarks Handelsskoleforening.
- Frie fagskoler (2022), Om frie fagskoler. <https://www.friefagskoler.dk/om-frie-fagskoler>.
- Furdal, Kim (1993), *Erhvervsuddannelser i Grænselandet. Aabenraa tekniske skole 1920-1993*. Aabenraa: EUC Syd.
- Grundtvig, N.F.S. (1847), *Lykønskning til Danmark med Det Danske Dummerhoved og Den Danske Højskole*. I: Bugge 1968, bd. II, s. 210-267.
- *Handelsskolebladet*. Medlemsblad for Landsforeningen af Handelsskoleinteresserede. Bd. 1907-1908, 1916-1920.
- Hansen, Fl. Lind (1987), Den første handelsundervisning. I: *Uddannelseshistorie*, vol. 21, s. 82-109.
- Hansen, Fl. Lind (1995), *Fra Laug til Lov – Handelsskolernes Opståen*. Frederiksberg: Danmarks Handelsskoleforening.
- Hansen, Fl. Lind (1998), *I Lovens Tid – handelsskolernes udvikling 1920-1965*. Frederiksberg: Danmarks Handelsskoleforening.
- Hansen, Fl. Lind et al. (1994), *Horsens Handelsskole 125 år – 1869-1994*. Horsens: Horsens Handelsskole.
- Haue, Harry (2019), Merkantil uddannelse i Danmark – et historisk perspektiv. I: Kirsten Vejlstrop (red.), *Merkantil fagdidaktik*. Aarhus: Systeme.

- Hjermitslev, Hans Henrik (2007), Brødrene la Cours kamp for naturvidenskab på de danske højskoler 1867-1908. I: *Slagmark*, vol. 50, s. 30-48.
- Hjermitslev, Hans Henrik (2010), Naturvidenskabens rolle på de danske folkehøjskoler 1864-1920. I: Anders Nilsson & Fay Lundh Nilsson (red.), *Två sidor av samma mynt? Folkbildning och yrkesutbildning vid de nordiska folkhögskolorna* (s. 111-138). Lund: Nordic Academic Press.
- Hjermitslev, Hans Henrik (2017), Lys over landet, men hvilket lys? Om videnskab og dannelse i kulturkampen mellem grundtvigianisme og brandesianisme omkring år 1900. I: Katrine Frøkjær Baunvig & Michael Schelde (red.), *Den gode den onde: Om grundtvigianister og branditter* (s. 13-48). København: Eksistensen.
- Hjermitslev, Hans Henrik (2018), Mellem dannelse og nytte – et perspektiv på folkehøjskolerens historie. I: *Norsk Pedagogisk Tidsskrift*, vol. 102 (2), s. 171-183.
- Hjermitslev, Hans Henrik (2020), Grundtvigske seminarier 1840-1920. I: *Uddannelseshistorie*, vol. 54, s. 63-96.
- Hornby, H. red. (1966), *Bidrag til Dansk Håndværkerundervisnings Historie*. Odense: Andelsbogtrykkeriet & Teknisk Skoleforening.
- *Haandværkersangbogen* (1933), 2. udgave. Holstebro: Fællesrepræsentationen for dansk Haandværk og Industri & Thomsens Bogtrykkeri.
- Jensen, Sv.R. (1954), *Haslev Landbrugs- og Husholdningsskole 1904-1954*. Haslev: Elevforeningen.
- Jespersen, Knud J.V. (1986), *Aldrig færdig – men altid på vej. Dalum Landbrugsskole 1886-1986*. Odense: Dalum Landbrugsskole.
- Juul, Ida (2013), De danske håndværkeruddannelser i krydsfeltet mellem det europæiske og det nationale. I: *Uddannelseshistorie*, vol. 47, s. 60-80.
- Juul, Ida (2016), Historieskrivningen om de erhvervsfaglige uddannelser. I: *Uddannelseshistorie*, vol. 50, s. 107-125.
- Jørgensen, Anna Grethe, red. (1992), *125 års jubilæumsskrift: Vinding Højskole 1867-1992*. Vinding: Vinding Fagskole.
- Jørgensen, Christian Helms (2016), Reformen af erhvervsuddannelserne – en gang til, forfra og om igen. I: *Dansk pædagogisk Tidsskrift*, vol. 4, s. 9-18.
- Kjær, Jakob (2003), *Danske landbrugsskoler gennem 100 år*. Århus: Danske Landbrugsskoler.
- Kofoed-Dam, H & G. Busk, red. (1989), *Jubilæumsskrift for Malling Landbrugsskole 1889-1989*. Malling: Malling Landbrugsskole.
- Korsgaard, Ove (2010), Den rene højskole som ideal. Den urene som praksis. I: Anders Nilsson & Fay Lundh Nilsson (red.), *Två sidor av samma mynt? Folkbildning och yrkesutbildning vid de nordiska folkhögskolorna* (s. 19-36). Lund: Nordic Academic Press.
- Kristensen, Elsebeth Thygesen (2009), Gråsten Husholdningsskole. I: *Sønderjysk Månedsskrift*, vol. 5, s. 169-174.
- Lampe, Jens (1970), Træk af handelsskolernes historie. I: *Årbog for Dansk Skolehistorie*, vol. 4, s. 7-21.
- Larsen, Keld Dalsgaard (2017), Silkeborg Husholdningsskole 1902-1998. Museum Silkeborg. <https://www.museumsilkeborg.dk/silkeborg-husholdningsskole>.
- Lindbæk, Jannik (1922), *Læsebog for Folkehøjskolen*. 5. udgave. Odense: Andelsbogtrykkeriet.
- Ludvigsen, Vilh., Aage Næsted & Knud V. Rosenstand (1919), *Læsebog for Handelsskoler*. 2. udgave. København: Jul. Gjellerups Forlag.
- Marstrand, Even (1944), Folkehøjskolens indflydelse paa erhvervslivet. I: J.Th. Arnfred, Lars Bækthøj & C.P.O. Christiansen (red.), *Danmarks Folkehøjskole 1844-1944* (s. 398-410). København: Det danske Forlag.
- Møller, Jonas (1991), *Fra tegneskole til teknisk skole – De tekniske skoler og deres forening gennem 100 år*. Odense: Teknisk Skoleforening.
- Nedergaard, Gustav (1997), *Magdalene fra Ankerhus: Historien om Magdalene Lauridsen*. København: G.E.C. Gad.

- Nielsen, Mette, red. (1995), *Sorø Husholdningsskole – Jubilæumsskrift 100 år*. Sorø: Sorø Bogtrykkeri.
- Nielsen, Svend et al. (1980), *Teknisk Skole gennem 125 år i Hillerød*. Hillerød: Hillerød Tekniske Centralskole.
- Nørregaard-Knudsen, A. (1950), *Teknisk Skole, Frederikshavn 1875-1950*. Frederikshavn: Ekspres-Trykkeriet.
- Overgaard, J.C. (1944), Landbrugsskolen. I: J.Th. Arnfred, Lars Bækthøj & C.P.O. Christiansen (red.), *Danmarks Folkehøjskole 1844-1944* (s. 444-456). København: Det danske Forlag.
- Pedersen, Hans Munk (1992), ... *at se med egne øjne. En krønike om Ry Højskole 1892-1992*. Ry: Ry Højskole.
- Pedersen, Ina Vogn, red. (2001), *Suhr's Husholdningsskole. 100 års Jubilæumsskrift*. København: Suhr's Husholdningsskole.
- Petri, Gerda & Minna Kragelund (1980), *Mor Magda – og alle de andre*. København: Komma.
- Quiding, Claus, red. (2008), *Asmildkloster Landbrugsskole 100 år*. Asmildkloster: Elevforeningen på Asmildkloster Landbrugsskole.
- Rasmussen, E. Mindedal (1944), Haandværkerskolen. I: J.Th. Arnfred, Lars Bækthøj & C.P.O. Christiansen (red.), *Danmarks Folkehøjskole 1844-1944* (s. 457-465). København: Det danske Forlag.
- Rasmussen, Mads (1909), *Dansk Læsebog*. 2. udgave. Odense: Milo'ske Boghandels Forlag.
- Rasmussen, Mads, red. (1916), *Bidrag til dansk Haandværkerundervisnings Historie*. Odense: Foreningen af tekniske Skoler i Danmark.
- Rasmussen, Werner (1969), De tekniske skolers historie. I: *Årbog for Dansk Skolehistorie*, vol. 3, s. 8-41.
- Rude, Axel et al. (1985), *Vejle Handelsskole 1885-1985*. Vejle: Vejle Handelsskole.
- Skov, Povl, red. (1977), *Silkeborg Husholdningsskole 1902-1977*. Silkeborg: Silkeborg Husholdningsskole.
- Søvad, Carl Einar (1978), *Industri- og Håndværkerskolen 125 år*. Nykøbing Falster: Centraltrykkeriet.
- Tarp, Marence (1956), *Husholdningsskolernes Forenings Historie 1906-1956*. Ringsted: Folketidendes Bogtrykkeri.
- *Teknisk Skoletidende*. Medlemsblad for Teknisk Provinskoleforening/Organ for Foreningen af tekniske Skoler i Danmark. Bd. 1904-1907, 1908-1911, 1920-1924.
- Thorsteinsson, Hj. (1991), *Ringsted Tekniske Skole 1891-1991*. Ringsted: Teknisk Skole Ringsted.
- Undervisningsministeriet (1998), *Uddannelsessystemet i tal gennem 150 år*. København: Undervisningsministeriet.
- Vedel, Anders, Ernst J. Borup & Frederik Nørgaard (1939), *Den danske Folkehøjskole gennem Hundrede Aar*. Odense: Skandinavisk Bogforlag.
- Walstad, Pål Henning Bødtker (2010), Skolen for hele livet. Grundtvig, Trier, Bruun og Ullmann om det yrkesrettede i den folkelige dannelse. I: Anders Nilsson & Fay Lundh Nilsson (red.), *Två sidor av samma mynt? Folkbildning och yrkesutbildning vid de nordiska folkhögskolorna* (s. 37-56). Lund: Nordic Academic Press.